

**СИСТЕМА «ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС – СВОБОДА»:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР**

Стаття присвячена аналізу важливих проблем становлення та функціонування системи «державний примус – свобода» у філософсько-правовому дискурсі. Переконливо доводиться, що державний примус, що за ознаками виступає як прояв обмеження свободи людської екзистенції, одночасно – забезпечує існування свободи людини та громадянина у правовій державі. Розглядаються питання становлення соціально-правового феномену свободи у її детермінаційному зв'язку із явищем відповідальності.

Ключові слова: суспільство, держава, правова держава, державний примус, свобода, вибір, відповідальність, інститути, мораль.

Статья посвящена анализу важных проблем становления и функционирования системы «государственное принуждение – свобода» в философско-правовом дискурсе. Убедительно доказывается, что государственное принуждение, по признакам выступающее проявлением ограничения свободы человеческой экзистенции, одновременно обеспечивает существование свободы человека и гражданина в правовом государстве. Рассматриваются вопросы становления социально-правового феномена свободы в ее детерминационной связи с явлением ответственности.

Ключевые слова: общество, государство, правовое государство, государственное принуждение, свобода, выбор, ответственность, институты, мораль.

The article is loaded with an analysis of important problems of the formation and functioning of the system “state coercion – freedom” in the philosophical and legal dimension. It is convincingly proved that state coercion, which by its features acts as a manifestation of the restriction of freedom of human existence, simultaneously ensures the existence of human and civil rights in a state governed by the rule of law. The questions of the formation of the socio-legal phenomenon of freedom in its determinational connection with the phenomenon of responsibility are considered.

Key words: society, state, rule of law, state coercion, freedom, choice, responsibility, institutions, morality.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного суспільства, цивілізації як такої в цілому ставить перед правовою системою як специфічною інституцією важливі завдання, що детермінуються проблемами, сформованими соціально-правовими та світоглядними обставинами. Посилення міжособистісних та міждержавних конфліктів, що супроводжуються проявами насильства у його найвищому прояві актуалізує питання запобігання небажаним для людської екзистенції наслідкам, що своєю чергою посилює значення феномену державно-правового примусу. Важливим питанням стає – становлення феномену свободи, що трактується як нагальна властивість та потреба сьогодення. Зростає значення усвідомлення ролі концепту відповідальності у рамках становлення свободи особистості. Отже ж слід акцентувати на тому, що філософсько-правове дослідження системи «державний примус-свобода» є як ніколи на часі.

Аналіз дослідження проблеми. Слід зазначити, що проблеми функціонування системи «державний примус-свобода» у філософсько-правовому дискурсі є мало дослідженими. Переважна більшість учених – правознавців, філософів, соціологів розглядають проблеми складових цієї системи, як правило, автономно, зрідка акцентують власне кажучи на проблемах детермінаційних процесів, що виникають у функціонуванні правової реальності. Важливі філософсько-методологічні питання свободи як явища розкриваються у працях таких представників філософської думки, як: М. Аббаньяно, К. Апель, Х. Арндт, М. Бубер, А. Камю, Г. Маркузе, Р. Рорті, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма, М. Фуко, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін. Проблеми свободи у світоглядно-правовому та соціальному вимірах досліджували такі вчені, як П. Д. Біленчук, В. С. Бліхар, В. М. Вовк, О. В. Гришук, Д. А. Керімов, А. А. Козловський, С. І. Максимов, В. П. Малахов, В. С. Нересянц, О. М. Омельчук, М. М. Цимбалюк, Н. Хамітов, В. Шинкарук та ін.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу системи «державний примус – свобода» у філософсько-правовому вимірі.

Виклад основного матеріалу. Важливою проблемою визначення сутності свободи особистості в умовах державно-правового примусу виступає пізнання співвідношення індивідуально-особистісного та позаособистісного аспектів людської екзистенції. В рамках такого підходу до особи як суб'єктивного начала правовідносин у соціумі варто звернути увагу на те, що названі вище аспекти відображають наступне: а) проблема людської діяльності актуалізує питання свободи та організації дій; б) зростає значення онтології багатоманітності, соціальних інститутів як об'єктивованих феноменів соціальної системи буття. Стосовно пункту «а», то слід звернути увагу на особливе значення діяльнісного моменту для досягнення свободи особистості, що передбачає залучення саме таких форм соціальної регуляції, як мораль та право. Тут доречним видається думка І. А. Гобозова, який вважає, що «свобода передбачає дії людини в рамках юридичних і моральних норм і законів. Людина повинна розуміти, що в суспільстві є певні закони, норми, принципи, традиції, які потрібно дотримуватися і в межах яких можна і потрібно вільно діяти» [1, с. 9]. Відповідно до пункту «б», варто звернути увагу на погляди Л. Г. Ткаченко, яка зазначає наступне: «При розгляді суб'єкт-об'єктного аспекту свободи згоди характерно, що суб'єктом цих відносин буде самоідентифікуюча саму себе людина (особистість), готова до сприйняття усього розмаїття світу, яка чинить опір відчуженню свого власного буття. Важливе і розуміння того, що прийняття іншого не загрожує самості або ідентичності, а навпаки, зміцнює самість суб'єкта, більше того соціальна ідентичність визначається суб'єктом під впливом вимушеності вибору нових орієнтирів в соціальному просторі» [2, с. 38]. Така позиція безумовно свідчить про те, що свобода людини має свій персональний індивідуальний прояв, що, однак, не заперечує про-яву багатоманітності цього явища у соціально-правовому вияві.

Такого роду процеси соціально-правового порядку простежує і Т. Крамар, яка вважає, що «соціальна система певною мірою впливає на формування особистості, яке відбувається на основі закріплених у культурі довготривалих, сталих, стійких цінностях. Це забезпечує відносну постійність. Проте водночас соціум знаходиться в процесі безперервного становлення і зміни, що сприяє постійному пошуку людиною власної ідентичності та індивідуальності. Тому проблема як ідентичності зокрема, так і соціальної свободи загалом має діалектичний характер: з одного боку, особистість прагне до самототожності, а з іншого, – сама тотожність матиме негативний характер, оскільки через ігнорування соціальної складової унеможливується особистісний саморозвиток, а відтак, сама особа втрачає автономність» [3, с. 111].

У визначенні основних параметрів системи «свобода – державно-правовий примус» можемо спостерігати наявність такого типу відчуження, коли позасуб'єктивні фактори (правові норми, соціальні інституції, що здійснюють правовий примус т.п.) задають параметри людської діяльності, впливаючи в тому числі і на її свободу. Інституційно організована свобода людини, що зафіксована у соціальних нормах та інститутах, в т. ч. і в результатах державно-правового примусу, є реальним втіленням та умовою суб'єктивної свободи оскільки остання можлива лише у формі інституціоналізації. У даному випадку доречно навести думку Ю. В. Панасюка: «... Свобода як принцип соціальної справедливості зумовлена природою індивіда і типом суспільства, в якому вона розвивається, а її специфіка визначається раціоналістичними тенденціями тих соціально-економічних теорій, в межах яких вона функціонує. У цьому контексті свобода не зводиться до вільного розподілу матеріальних та духовних ресурсів верховною владою, а обмежується вимогами закону та правопорядку. В означеній площині свобода може виступати, по-перше, як необхідний та невід'ємний

елемент людського існування, а по-друге, як джерело невинного розвитку всього громадянського суспільства та людства в цілому» [4, с. 247].

Значна частина вчених – правознавців, філософів, соціологів та психологів, котрі досліджують проблематику щодо визначення сутності свободи як важливого феномену сучасності, схильні актуалізувати бінарність людської екзистенції, що об'єктивно визначає двоїстий підхід до проблем свободи людини у суспільстві. «Людина по відношенню до суспільства є носієм двох протилежних начал: впливу зовнішніх умов (необхідності) та активності особистісних, внутрішніх факторів (свободи вибору). Людина в певному змісті починається там і тоді, де і коли вона формує і розвиває у собі свободу вибору», – зазначає Т. Крамар [3, с. 119]. І тут же стверджується, що «свобода розуміється як онтологічне і епістемологічне вираження людського буття. Її визначають як системну комплексну категорію: навколо неї будують концепції та теоретичні структури, в яких особлива увага надається діалектичному співвідношенню вибору та необхідності в житті людини, яким чином окрема особистість здатна реалізовувати свободу, притаманну кожному індивідові» [3, с. 120].

На нашу думку, вдалий підхід до аналізу питань феномену свободи як елементу правової дійсності демонструє Н. В. Федіна. Очевидно, що наведена нею аргументація може свідчити про наявність тісного взаємозв'язку інституціонального прояву соціальної регуляції, що, в тому числі, виражається і в державному примусі, та свободи особистості у її інтерперсональному вияві. «... Суспільство, – зазначається у одній із робіт дослідниці, – зацікавлене у збереженні свободи всіх (більшості, багатьох, деяких) учасників соціальної взаємодії, здійснює нормування та формалізацію свободи на основі загального масштабу і рівної міри (коли кожен вільний однаковою мірою та свобода людини обмежена свободою іншої), що й утворює правове регулювання» [5, с. 74]. Відтак, зазначу, що здійснення державно-правового примусу як елемента правової реальності певним чином звужує поле можливостей особистої свободи, але, одночасно, за допомогою своїх ресурсів, сприяє реалізації цієї свободи за рахунок дієвого захисту прав людини та громадянина. Саме тому слід стверджувати, що соціальні інституції за допомогою правових механізмів повинні забезпечити як від проявів сваволі, так і безкарності. «Уседозволеність, сваволя, безконтрольність, безкарність та інші деструктивні прояви не є ні свободою, ні її властивостями, – зазначає Т. Клок. Сваволя – це тільки бажання зруйнувати, без жодної потенціальної можливості творити. Уседозволеність є надмірною самовпевненістю у власних силах. Фактично, це небезпечна ілюзія, яка призводить до руйнівних результатів. Безкарність – може бути лише в людей, яким байдуже до їхніх ближніх, тобто вона є антицивільною. Безконтрольність – відсутність контролю, що може проявлятися не в обмежувальній дії зовні та зсередини, але це призводить до краху всього людського» [6, с. 25–26].

Зазначимо, що такі думки підтримують не всі дослідники феномену свободи, особливо ті, що апелюють до важливих філософсько-світоглядних дискурсів. Так, наприклад, Д. Булка у своїй роботі «Свобода як ключовий аспект морального життя людини» наступним чином веде свій дискурс, вважаючи, що свобода – «це категорія, яка, попри свою абстрактну природу, є цілком реальною і проявляється саме в конкретній діяльності та самосвідомості людини. Вона не обумовлена і не є прерогативою жодної сфери суспільного життя: політики, релігії, культури, побуту, освіти тощо. Свобода існує над чи попри всі ці сфери, вона є, на нашу думку, саме внутрішнім відчуттям людини, яке не є безпосереднім наслідком жодного соціального статусу чи стану. Відтак, проблему відсутності істинної свободи в сучасному суспільстві варто розглядати з точки зору самої людини, а не законів, держави, політичного устрою, релігійних норм, освітнього рівня тощо» [7, с. 37]. Звісно, що такого роду твердження формуються у рамках абсолютизації суто моральної форми соціальної регуляції, що притаманна науковцям-моралістам, які таким чином представляють одну із характерних для другої половини ХХ ст. та розповсюджених у середовищі філософів-постмодерністів відверто зневажливу позицію стосовно позасуб'єктних регулятивних факторів, в якості котрих виступає право та його інституції. На нашу думку, така аргументація може розцінюватись як вкрай шкідлива, особливо під сучасну пору загострення як міжособистісних (всередині соціуму), так і міждержавних відносин.

Для визначення місця правових інституцій, в т. ч. і тих, котрі забезпечують реалізацію державно-правового примусу, у соціальній регуляції важливо звернути увагу на охоронну функцію правового феномену, яким і є такий примус. Ця функція забезпечує безпечне функціонування соціуму, а у правовій державі її примусовий аспект наповнюється новим змістом, набуваючи нових властивостей. Можна ствердити, що в сучасному суспільстві повинні створюватись такі умови, за яких застосування державно-правового примусу повинно позитив-

но оцінюватись громадянами, бути легітимним та постійно звужуватись, а право повинно опосередковувати примус, спираючись на принципи гуманізму, справедливості та свободи. Дослідниця проблем державно-правового примусу О. Р. Трещова з цього приводу зазначає наступне: «Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка повинна відповідати перед людиною за результати своєї діяльності. Реалізуючи належні їй функції, держава визначає межі дозволеної поведінки або встановлює заборони, вимагає від усіх суб'єктів утримання від дій (бездіяльності), які порушують встановлені нею загальнообов'язкові правила. Визначальну роль у вирішенні цього завдання має здійснювати право, яке реалізується або добровільно, або примусово» [8, с. 92].

Таким чином, вищенаведене корелюється з думками про необхідність формування правової держави, для якої властиві верховенство права та легітимність влади, високий престиж та ефективність права, гарантована захищеність особи та беззаперечна реалізація демократичних прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина. Саме тому ідея правової держави і виявляє наступні свої елементи, а саме: а) свобода людини, найповніше забезпечення її прав; б) обмеження державної влади правом. Не можна не відзначити і того, що правова держава визнає пріоритет прав та свобод людини та громадянина, для реалізації котрих необхідно застосовувати заходи державного примусу. З цією метою використовується плеяда правових гарантій, в якій державний примус проявляється у вигляді чи не єдиним засобом виконання обов'язків держави щодо забезпечення недоторканності прав та свобод.

Для розуміння проблем взаємовідносин феноменів державного примусу та свободи особи варто звернути увагу на дослідження Л. Г. Ткаченко, котра вводить у науковий обіг поняття «свободи згоди». На нашу думку, така інтерпретація свободи може бути використана для визначення суті свободи за умов погодження своїх вчинків із правовими нормами, в т. ч. і тими, що реалізуються у рамках функціонування феномену державно-правового примусу. «Людина людині є одночасно і обмежувач його волі, і гарант такої свободи, – зазначає Л. Г. Ткаченко. Тому згоду – є сенс розглядати як процес і «процедуру» людського пошуку міри власного обмеження і самовираження [2, с. 37]. Не можна не відзначити того, що питання свободи у її правовому вимірі у контексті здійснення державно-правового примусу стосуються і філософсько-правових та світоглядних проблем вибору як морально-етичного та діяльного феномену. Так, наприклад, Д. Булка, досліджуючи особливості феномену свободи з позицій моралі та етики, стверджує, що «первинна свобода проявляється у виборі як акті моральної діяльності, що вимагає рішення і дії згідно з ним у випадку, коли доводиться надавати перевагу якомусь одному варіанту з кількох можливих. Разом із тим, кожен із них може бути оціненим із позицій добра і зла. Натомість вторинна проявляється у контакті із особистістю Іншого, в ситуаціях дилеми чи конфлікту або в ситуаціях пізнання Іншого. Саме тоді, коли людина намагається пізнати і відкрити для себе Іншого, вона розширює власні межі за рахунок його свободи, втім, не обмежуючи її. А відтак відбувається взаємозбагачення обох боків контакту» [7, с. 41]. Не можна не помітити, що, у цьому випадку, абсолютизується морально-етичний фактор вибору при визначенні проблем свободи особи, при ігноруванні права як соціального регулятора, але, враховуючи діалектичний зв'язок моралі та права така позиція варта уваги.

Необхідно в цьому контексті й звернути увагу на те, що питання вибору як елементу діяльної складової людської екзистенції аналізує дослідниця Я. Г. Григор'єва, яка корелює своє трактування вибору з розумінням людиною своєї відповідальності за вчинки. «Свободу людини визначає здійснення вибору, який проявляється через вчинок. Обираючи той або інший варіант поведінки, особистість обирає, створює себе, конструює власний внутрішній світ, – зазначає учена. Отже, разом зі свободою виникає відповідальність – і, насамперед, за себе і свій життєвий шлях. Якщо свобода означає можливість вибору певної форми дії в конкретній ситуації, то відповідальність є здатністю особистості приймати адекватне до ситуації рішення, передбачати наслідки своїх дій та відповідати за них перед світом та самим собою. Причому залежність між свободою і відповідальністю особистості прямо пропорційна: чим більше свободи надається людині, тим більша відповідальність за використання цієї свободи» [9, с. 106].

Значення вибору як основної умови становлення свободи особистості відзначає і О. О. Кваша, яка також відзначає, що проблема вибору тісно пов'язана із відповідальністю за свої дії. У такому випадку в черговий раз підтверджується, що ідея відповідальності, що у її юридично-правовому вияві корелюється з ідеєю державного примусу, відіграє важливу роль у справі соціальної регуляції. Зокрема стверджується наступне: «Свобода полягає в можливості вибору. Без вибору немає свободи, без свободи немає відповідальності. В усіх галузях

юридичної науки превалює такий підхід. Вибір означає наявність ще хоча б одного варіанту поведінки, крім того, який обрала особа в конкретній ситуації. Якби ніхто не міг вчинити по-іншому, то не було б свободи вибору, а без свободи – відповідальності» [10, с. 9]. Для прикладу, Н. М. Ємельянова конкретизує своє розуміння ідеї вибору у контексті комунікаційного його виміру, апелюючи до так званої «філософії діалогу», що дає можливість краще зрозуміти особливості дії системи «паримус – свобода» у правовій державі. «Сприймаючи свободу в її спокусах і водночас – у її загрозі, індивід здійснює довільний вибір, і варіанти, які йому пропонує наявне буття, трансцендує цей вибір відповідно до власного поведінкового орієнтира. Лише філософія діалогу, що відкидає насильство як спосіб вирішення соціально-політичних проблем, спроможна запобігти дегуманізації нашого суспільства та зберегти автентичні зв'язки між людьми», – констатує дослідниця [11, с. 36].

Проблеми філософії свободи у її правовому вимірі змушені розглядати вітчизняні вчені-філософи О. П. Дзьобань та Є. М. Мануйлов. Помітно, що, незважаючи на популярні у сучасній філософській тенденції моралізаторства, вони не схильні вдаватися до цього, звертаючи увагу на філософсько-правовий дискурс свободи, враховуючи, що пов'язана із нею відповідальність розглядається як важлива філософсько-правова категорія. «Людина і суспільство може робити усвідомлений вибір, тільки спираючись на знання законів життя і наслідків, які настають за цим вибором. Виходячи з наведеного, свобода у своєму вищому і повному вираженні є не що інше, як усвідомлена необхідність виконувати й дотримуватися універсальних законів природи (матерії, об'єктивної реальності, буття, всесвіту, універсального життя тощо). Свобода вибору неможлива без відповідальності за наслідки здійснюваних виборів: індивідами, групами людей, у тому числі у вигляді націй, народів, народностей, що діють за допомогою соціальних систем і соціальних утворень, вершиною (на сьогодні) яких є держави, їх союзи, міжнародні інститути, що створюють норми, правила, порядки і обмеження для будь-якого суб'єкта світового права», – таку аргументацію обирають згадані вище вчені [12, с. 22].

Висновки. За результатами досліджень, що здійснені у даній статті можна сформулювати наступні висновки: а) Важливим елементом визначення сутності свободи особистості в умовах державно-правового примусу є пізнання діалектики індивідуально-особистісного та позаособистісного аспектів людської екзистенції; б) У системі «державно-правовий примус – свобода» наявний такий тип відчуження, коли позасуб'єктивні фактори (правові норми, соціальні інституції, що здійснюють правовий примус і т.п.) задають параметри людської діяльності, впливаючи в тому числі і на її свободу; в) Державно-правовий примус як елемент правової реальності звужує поле можливостей особистої свободи, але, одночасно, за допомогою своїх ресурсів, сприяє реалізації цієї свободи за рахунок дієвого захисту прав людини та громадянина; г) Необхідністю виступає формування правової держави, для якої властиві верховенство права та легітимність влади, високий престиж та ефективність права, гарантована захищеність особи та беззаперечна реалізація демократичних прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина; д) Питання свободи у її правовому вимірі в контексті здійснення державно-правового примусу стосуються філософсько-правових та світоглядних проблем вибору як морально-етичного та діяльного феномену; е) Залежність між свободою і відповідальністю особистості прямо пропорційна: чим більше свободи надається людині, тим більша відповідальність за використання цієї свободи.

Список використаних джерел:

1. Гобзов И. А. Свобода: иллюзии и действительность. *Философия и общество*. 2014. № 3. С. 5–20.
2. Ткаченко Л. Г. Свобода согласия – фундаментальный выбор человека в современном социуме. *Практична філософія*. 2015. № 1. С. 35–41.
3. Крамар Т. Соціальна свобода як прояв індивідуального в особистості. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2016. № 2. С. 108–119.
4. Панасюк Ю. В. Свобода як необхідний принцип соціальної справедливості. *Актуальні проблеми духовності*. 2013. Вип. 14. С. 244–257.
5. Федіна Н. В. Свобода і рівність у правовій дійсності як прояви справедливості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія «Юридична». 2015. Вип. 1. С. 71–80.
6. Клок Т. Свобода як атрибут людського буття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2014. № 16. С. 23–28.
7. Булка Дз. Свобода як ключовий аспект морального життя людини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2015. Вип. 18. С. 36–42.

8. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С. 92–98.
9. Григор'єва Я. Г. Свобода і відповідальність як чинники конструювання сенсу життя. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 25. С. 98–112.
10. Кваша О. О. Свобода волі та інші філософські категорії в обґрунтуванні злочинної поведінки та відповідальності за неї. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2012. Вип. 2. С. 3–12.
11. Ємельянова Н. М. Свобода і відповідальність особистості в умовах дегуманізованих соціальних ситуацій. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія «Філософія, культурологія, соціологія». 2016. Вип. 11. С. 28–38.
12. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія». 2016. № 1. С. 15–26.